

فضای مجازی و حقیقتی تاریخی؛ درآمدی بر تعامل دین و فضای مجازی

نویسنده: دکتر اعظم مقدس (ایران)^۱

پذیرش: ۱۳۹۶/۰۵/۱۱

دریافت: ۱۳۹۶/۰۲/۰۸

چکیده

دین امری تاریخی و زمینه‌مند است و در هر دوره از حیات بشری، متناظر با تحولات و رویدادهایی که انسان تجربه کرده، ویژگی‌های خاص یافته است؛ البته این به معنای دگرگشت و قلب جوهر دین نیست، بلکه به آن معناست که بستر ارائه دین و ارزش‌های دینی، شکل عرضه دین و ابزارهای وصول به اهداف دینی متحول شده است. در حال حاضر، گسترش فناوری‌های جدید اطلاعاتی و ارتباطاتی، فضایی تازه برای حیات دین و جامعه دینداران فراهم کرده است که استفاده از فرصت‌های متعدد فضای جدید و ایمن ماندن از تهدیدهای آن مستلزم آگاهی و برنامه‌ریزی دقیق و همه‌جانبه است. این پژوهش ضمن اذعان به وجود بستری قدرتمند برای فعالیت ضد دینی و ضد مذهبی در فضای مجازی، با مطالعه‌ای اسنادی و مروری به ظرفیت‌های فضای مجازی در گسترش باورها، آموزه‌ها و ارزش‌های دینی در قالب شبکه‌های اجتماعی پرداخته است.

واژگان کلیدی: دین، فضای مجازی، تعامل دین و فضای مجازی

مقدمه

برای جامعه‌ای که به نام جامعه دینی شناخته می‌شود و نظامی که داعیه‌های فرهنگی و دینی همواره از ابتدای شکل‌گیری، جزو پیوسته موجودیت و ساختارش بوده است، توفیق در انتقال و اشاعه مفاهیم و آموزه‌های دینی به گروه‌های اجتماعی مختلف-

۱. استادیار گروه علوم سیاسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران، A.moghadass@gmail.com

با سلايق و گرايش‌هاى متفاوت- و افزايش نقش و حضور دين در حوزه‌هاى گوناگون زيست اجتماعى، اهميت ويژه‌اى دارد.

فضاى ارتباطى جديد كه در قالب سايت‌ها و بلاگ‌ها، شبكه‌هاى اجتماعى مجازى و كانال‌ها پديدار شده، فرصتى براى پيگيرى چنين اهدافى است و مى‌تواند در سطوح مختلف براى عملياتى كردن برنامه‌هاى دينى و سياستگذاري‌هاى مذهبي مورد استفاده قرار بگيرد. گسترش روزافزون کاربران فضاى مجازى نشان مى‌دهد اين مجموعه ظرفيت قابل توجهى در تاكيد بر غايات دينى، تبليغ در حقانيت دين، دعوت به ايمان و نشر فضايلى اخلاقى و كرامت انساني دارد.

بيان مسئله

با عنايت به گستردگى و فراگيرى فضاى مجازى در جامعه امروز و با توجه به غالب بودن فرهنگ دينى در ميان بخش بزرگى از اعضاى جامعه، پرداختن به مسائلى چون كاركردهاى فضاى مجازى در حوزه دين، شكل تعامل دين و فضاى مجازى، چالش‌هاى احتمالى براى دين و دينداران در فضاى مجازى، ضرورت مى‌يابد؛ از اين رو پرسش‌هاى اصلى اين مقاله به اين شكل صورتبندي شده‌اند:

- الكوى تعامل ميان دين و فضاى مجازى كدام است؟
- مهم‌ترين كاركردهاى فضاى مجازى براى دين، چيست؟
- چگونه مى‌توان از آسيب‌هاى فضاى مجازى براى دين و باورهاى دينى اعضاى جامعه كاست و با آن مقابله كرد؟

مباني نظرى پژوهش

زمانى كه از تعامل سخن گفته مى‌شود، رابطه ميان حداقل دو مفهوم، دو پديده يا دو متغير مورد نظر است كه در اين تحقيق مقصود از دو مفهوم، دين و فضاى مجازى نياز به روشن است تا آن‌گاه زمينه پرداختن به تركيب آن‌ها در رابطه تعاملى فراهم شود.

این دو مفهوم با انبوهی از تعاریف در ادبیات علمی قابل ملاحظه هستند که امکان پرداختن به همه آنها در این مجال وجود ندارد؛ با این حال می‌توان با تکیه بر عناصر مشترک میان طیف وسیع تعاریف، به حداقلی از توافق نظری در جهت ادامه بحث دست یافت. در مجموعه تعاریف موجود از فضای مجازی - غالباً - بر محیط الکترونیکی و شبکه‌ای از رایانه‌ها و مشتمل بر اطلاعات تأکید می‌شود که می‌تواند اشکال متفاوت بگیرد. دیوید بل^۱ در تعریف فضای مجازی آن را مجموع سخت افزار و نرم افزار و نیز مجموعه‌ای از تصورات و ایده‌ها می‌داند و معتقد است فضای سایبر بازنمایی کننده نوعی تلاقی میان عناصر نمادین و مادی است که بسته به نوع استفاده فرد، ارزش‌های متفاوتی را بروز می‌دهد. (بل، ۱۳۸۹: ۲۲)

یکی از ابعاد فضای مجازی، شبکه‌های اجتماعی جدید هستند؛ فضایی برای گردهمایی تعداد زیادی از کاربران اینترنت که به آنها امکان می‌دهد بدون توجه به محدودیت‌هایی چون زبان، مرز، فرهنگ و زبان به تبادل اطلاعات و به اشتراک گذاشتن تجربیات خود بپردازند، دوستان جدید بیابند و با دوستان قدیمی ارتباط برقرار کنند، به تبلیغ اندیشه و مرام خود بپردازند یا محصولی را عرضه کنند و به فروش برسانند.

به طور کلی، شبکه‌های اجتماعی مبتنی بر قابلیت ایجاد شبکه و ارتباطات مجازی تعاملی در فضای سایبر هستند. (Freeman, 2006: 87)

از مزیت‌های شبکه‌های اجتماعی امکان انتقال سریع اطلاعات در آنهاست؛ هم‌چنین این امکان مردم را قادر می‌سازد که در حین هر کاری از اطلاعات باخبر گردند. بر این اساس، کاربران در هزاران گروه و شبکه اجتماعی می‌توانند به راحتی موضوعات مورد علاقه و تخصصی خود را پیدا کنند و در آنها عضو شوند. به نوعی رسانه در این‌جا در خدمت مخاطب و در تعامل دقیق با وی قرار دارد.

1. David Bell

چندگانگی معانی و تعاریف در خصوص دین، بیشتر و گسترده‌تر است. ابتدای تعریف فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی بر پایه‌های فنی و سخت افزاری سبب شده است اشتراک بیشتری در میان تعاریف مختلف از این مفاهیم وجود داشته باشد؛ اما در تعریف دین همواره عوامل اجتماعی و فرهنگی و نیز خود آموزه‌ها و باورهایی که به مثابه مذهب مورد پذیرش هر جامعه شناخته می‌شوند، نقش آفرین بوده و بر تکثر مفهوم‌پردازی‌ها افزوده‌اند. دین؛ مجموعه اصول، قواعد، احکام و دستوراتی است که از سوی خدا به انسان داده شده است (مطهری، ۱۳۸۱: ۶۳) و به تعریف دیگر، جنبه‌ای از تجربیات - از جمله افکار، احساسات و فعالیت‌های فرد- است تا در رابطه با آن چه الهی می‌پندارد، به عنوان قدرت متعالی کنترل‌کننده جهان زندگی کند. (هیوم، ۱۳۷۸: ۲۱)

دین با ابعاد و زوایای مختلف زندگی انسان در ارتباط است، پدیده‌ای پیچیده که اسطوره‌ها، آیین‌های پرستش، دعاها، معیارهای اخلاقی و بُعد اجتماعی را در بر می‌گیرد؛ (اسمارت، ۱۳۸۳: ۱۵) هم‌چنین در ابتدایی‌ترین صورت نیز چند بُعد برای مذهب تعریف شده است؛ مثل دکترین، افسانه، تشریفات مذهبی، تجربه، نهادها و فرهنگ مادی. (Geraci, 2014: 15)

به طور خلاصه می‌توان دین را مجموعه‌ای از گزاره‌های توصیفی و تجویزی با عناصر ایمان، شناخت و عمل دانست. (فکوری، ۱۳۹۰: ۴۸)

از طرفی، دین را از ماندگارترین شیوه‌های معنابخشی به حیات در سراسر جهان می‌دانند که توانسته است در هر دوره از زندگی بشر، متناسب با تحولاتی که اجتماعات و فرهنگ‌ها از سر می‌گذارند پیش رود و تداوم خود را هرچند در قالب و فرمی متفاوت حفظ کند. تعامل میان دین و فضای مجازی بستری برای انتقال اطلاعات با محتوای دینی است که - پیش‌تر - با سنت‌های مختلف دینی در خارج از فضای سایبر، تعریف و تعیین و تحدید می‌شد؛ اما امروزه رویه، منش و تفکر مذهبی در دنیای مجازی توسعه می‌یابد، ظهور می‌کند و تابع آن می‌شود. (Geraci, 2014: 17)

اجتماعات مذهبی از نو به فناوری شکل می‌دهند تا آن را به بخشی از فرهنگ خود تبدیل کنند؛ در حالی که به این تکنولوژی اجازه می‌دهند تغییرات خاصی را در شیوه مرسوم و معمول زندگی و قوانین نانوشته آن‌ها ایجاد کند. (Barzilai-Nahon and Barzilai, 2004: 3)

در میان دیدگاه‌هایی که به رابطه مذهب با فناوری‌های جدید و اینترنت می‌پردازد، دیدگاه متعامل برای فناوری ارزش ذاتی قائل است و ارتباط آن را با پدیده‌های مختلف جامعه بشری، ارتباطی دوسویه و تقابلی می‌داند؛ به این معنا که فضای مجازی، هم می‌تواند ابزاری در اختیار دین برای تبلیغ و گسترش ادیان موجود باشد و هم محیط جدیدی برای تغییر ادیان و تولید ادیان و فرقه‌های دینی جدید قلمداد شود؛ هم‌چنان که دین به نحوی چشمگیر در شبکه جهانی و در میان انبوهی از گروه‌های خبری و اتاق‌های گفتگو حضور دارد. (خالدی، ۱۳۸۹: ۷)

جماعت‌های دینی سنتی اکنون در جماعت‌های مجازی دینی با مرزهای -کاملاً- باز حضور می‌یابند؛ لذا امکان تبادل هر چه بیشتر اطلاعات و پیام‌های دینی فراهم شده است. بر این اساس -گسترش اینترنت- تجربه دینی و شرکت در نیایش‌های همه ادیان و گروه‌های مذهبی را ممکن ساخته است تا جایی که امروزه کمتر می‌توان متون و مضامین متعلق به دین یا مذهب خاصی را از نگاه‌های کنجکاو دیگران پنهان داشت و با مسکوت گذاشتن، ذهن مخاطب را از آگاهی نسبت به پنداشته‌های سایر ادیان جهانی خالی نگاه داشت. (Babaii and Taghavi, 2017)

به طور کلی، فناوری جدید اطلاعاتی و ارتباطی به حوزه روش‌هایی که ادیان و مذاهب در آموزش دین و روش‌های اعتقادی به کار می‌برند، وارد شده و اکنون برای هر دین و مذهب این امکان وجود دارد که فراسوی مرزهای ملی اشاعه یابد. (نویاتاکا^۱، ۱۳۸۲)

کارکردهای فضای مجازی در حوزه دین

گسترش فناوری‌های نو در تمام زوایای جامعه و بسط اثر و نفوذ آن‌ها در همه عرصه‌های زندگی - عمومی و خصوصی - طیف متفاوتی از کارویژه‌ها را برای فضای مجازی، به طور خاص در حوزه مسائل دینی و مذهبی به همراه داشته است. به طور کلی، دو دیدگاه خوش‌بینانه و بدبینانه در خصوص عملکرد فضای مجازی در حوزه دین وجود دارد؛ هر چند گروهی بر موضعی میانه هستند و تلفیقی از دو منظر یاد شده را دنبال می‌کنند که از نظر نویسنده این مقاله، این موضع برداشتی واقع‌گرایانه‌تر و عقلانی‌تر از همان دیدگاه خوش‌بینانه است که با نگاهی به آسیب‌ها و محدودیت‌های این فضا، برنامه‌های عملی‌تر را دنبال می‌کند.

دیدگاه بدبینانه همان‌طور که از عنوان برمی‌آید، نگاه مثبتی به فضای مجازی ندارد و تعامل آن را با دین مناقشه‌آمیز و همراه تضاد و آسیب می‌بیند؛ از این منظر، ورود فناوری جدید به عرصه دین و زندگی معنوی - به طور عام - نتیجه‌ای جز ایجاد آشفتگی، تردید، بدعت، مذاهب جعلی، شبهه‌آفرینی، عقاید دروغین، خرافات و سوء استفاده از گرایش‌های فطری انسان‌ها نداشته و هویت‌های دینی افراد را دچار اختلال کرده است.

بر این اساس، نتایج نامطلوب فضای مجازی در جامعه دینی مثل ایران بیشتر بوده است؛ زیرا در کنار آثار بالا همزمان مروج نوعی سکولاریسم^۱، دین فردی شده و تغییر در آیین‌های عبادی جمعی است و حضور افراد را در محافل مذهبی که به طور سنتی کارکرد اشاعه آموزه‌های دینی، تبلیغ و آموزش را به عهده داشتند، کاهش می‌دهد. (احمدی، ۱۳۹۴)

در رویکرد خوش‌بینانه، فضای مجازی آکنده از فرصت‌های جدید برای دین تلقی می‌شود؛ این عرصه ابزاری برای معرفی مذهب، اصول و باورهای حاکم بر آن و نشر شعائر و نمادهای مذهبی محسوب شده و فضایی است که امکان تداوم آموزش‌های دینی و درونی کردن بایسته‌های مذهبی را حتی در زمانی که افرادی حضور فیزیکی و جسمانی در مصادر مذهبی - مثل مدارس آموزش‌های دینی، مساجد و هیئت‌های مذهبی - ندارند، فراهم می‌سازد.

فضای مجازی اینک به یکی از ابزارهای اجتماعی شدن اعضای جامعه تبدیل شده و با توجه به مزایایی چون سرعت انتقال محتوا، تسهیل در دسترسی و ارزان بودن، مخاطبان زیادی را به خود اختصاص داده است.

علاوه بر این، به دلیل رغبت فراوان نسل جوان و نوجوان به این فضا و ضرورت آشنا ساختن آن‌ها با اصول و اهداف مذهب، کاهش فاصله اعتقادی آن‌ها با نسل گذشته و نزدیک ساختن تجربه دینی دو گروه، به نظر می‌رسد رویکرد به فضای مجازی و استفاده از آن جایگاه ویژه‌ای در تحرک و دوام دینی جامعه داشته باشد.

مکسول^۱ معتقد است دین در ذات خود یک مقوله مجازی است؛ به این معنا که ریشه دین به یک امر فراتجربی و یا غیر مادی مرتبط می‌شود که فرد را با روح، معنویت، خدا و قلمروهای فرا طبیعی مرتبط می‌کند.

از نظر او فضای مجازی در این ویژگی با دین اشتراک دارد؛ چه این‌که هر دو به جهان دیگری تعلق دارند که این ویژگی مشترک، همزیستی آن‌ها را با یکدیگر امکان‌پذیر و تسهیل می‌کند. (Maxwell, 2002)

تعامل و همزیستی دو پدیده می‌تواند در چند محور مورد توجه قرار بگیرد: استفاده از فضای مجازی به ویژه از سوی تصمیم‌گیران و صاحب‌نظران عرصه

1. Maxwell

فرهنگی و مذهبی کشور برای ایجاد یا تقویت هویت دینی مشترک، رصد و مقابله با ترویج هویت‌های دینی متعارض با دین مردم جامعه و پرهیز از ایجاد تفرقه مذهبی؛ در این حالت می‌توان امیدوار بود که سوء استفاده شبهه‌سازان از این بستر به نتیجه نمی‌رسد یا حداقل دستاورد کمتری خواهد داشت.

رایج‌ترین کاربرد فضای مجازی در راستای عملی کردن اهداف مذهبی، آموزش و یادگیری و اطلاع‌رسانی؛ شبکه‌های مجازی امروزه درصد قابل توجهی از محتوای آموزشی مذهبی را میان کاربران با سطوح متفاوت باورمندی مذهبی و اعتقاد دینی انتقال می‌دهند و به اشتراک می‌گذارند. تفاسیر روزانه و ساده آیات قرآن در برخی کانال‌های مجازی یا قرائت روزانه و صحیح یک صفحه از کتاب آسمانی، نمونه‌ای از این کارکرد هستند.

یک مثال ساده دیگر این مطلب را روشن‌تر می‌سازد؛ غیر از نرم‌افزارهای رساله‌های توضیح المسائل که قابل نصب در گوشی‌های هوشمند و رایانه‌های شخصی است، کانال‌ها و صفحات اختصاصی وابسته به مراجع تقلید به صورت آنلاین پاسخگویی پرسش‌های کاربران بوده و به رفع ابهامات و مجهولات آن‌ها در مسائل دینی کمک می‌کنند. هم‌چنین مشاوره‌های دینی از طریق همین شبکه‌ها و کانال‌ها در اختیار داوطلبین قرار می‌گیرد و چه بسا مقدمه‌آشنایی با کارشناسان حرفه‌ای و بهره‌گیری مداوم از راهنمایی آن‌ها را در مسائل مشابه و برای نزدیکان فراهم می‌کند.

شبکه‌های اجتماعی در فضای مجازی می‌توانند اطلاعات مربوط به جلسات و برنامه‌ها نهاد‌های مذهبی را در اختیار علاقمندان قرار دهند و برای مثال آنان را از ساعات شروع و پایان برنامه، سخنرانان و موضوعات سخنرانی و مکان جلسات آگاه سازند؛ این شبکه‌ها در تبلیغ و جذب اعضای تازه نیز نقش مهمی داشته و قابل توجه هستند.

فضای مجازی در حوزه خدمات فرهنگی و اجتماعی با درون‌مایه مذهبی نیز وارد شده است. مجموعه‌ای از شبکه‌ها و کانال‌ها در مسیر روشنگری فرهنگی وارد

عمل شده و تلاش دارند جامعه مذهبی را نسب به تغییرات فرهنگی جامعه آگاه سازند و در مورد خطرات اجتماعی و فرهنگی جریان‌های منحرف هشدار دهند. این شکل از فعالیت به ویژه در دوره‌هایی که جامعه در آستانه رویدادی بزرگ مثل انتخابات قرار دارد یا زمانی که مسئله اجتماعی خاص در رسانه‌ها و دیگر عرصه‌های جامعه مدنی^۱ برجستگی می‌یابد، قابل مشاهده است.

برای مثال؛ آنچه در فضای مجازی درباره سند ۲۰۳۰، اهداف و محتوای آن منتشر شد، در مواضع و نظرات کاربران تأثیرگذار بود.

تسهیل در آیین‌های حضوری و مشاهده اماکن مذهبی، مناسک و مراسم الکترونیکی، فرصت دیگری است که فضای مجازی در اختیار مخاطبان این فضا قرار داده (حسینی، ۱۳۹۲) و در افزایش شعائر مذهبی، آیین‌ها و یادمان‌ها و پایبندی به برنامه‌های منظم دینی سهیم بوده است.

به عنوان مثال؛ کانال‌هایی که ادعیه روزانه و اعمال روزهای خاص را منتشر می‌کنند به علاقمندان نسبت به فضایل روزها و ماه‌های خاص این فرصت را می‌دهند که در صورت فراموشی یا عدم فرصت کافی برای مراجعه به منابعی چون «مفاتیح الجنان» از فیض اعمال بهره‌مند شوند فراهم شدن امکان زیارت برخط و گشت و گذار مجازی در مکان‌های مذهبی، تصاویر پاناروما^۲- زاویه دید گسترده- که در برخی سایت‌های مربوط به اماکن مذهبی وجود دارد و یا زیارت نیابتی که پس از پر کردن تقاضای الکترونیکی و ثبت در سایت زیارتگاه‌های ائمه اطهار^{علیهم‌السلام} به وجود آمده است، همگی در جذب بیشتر مخاطبان، پاسخگویی به خواسته‌ها و نیازهای آن‌ها تأثیرگذار بوده و توانسته‌اند قابلیت‌های مثبت فضای مجازی را در این عرصه به نمایش گذارند.

-
1. Civil Society
 2. Panaroma

امکان ناشناس ماندن در این فضا نیز در مواقعی سابقه مثبتی برای کاربرانی بوده که به دلایلی چون ظاهر و نوع پوشش، سابقه شخصی و خانوادگی و یا اعتماد به نفس پایین - در دنیای واقعی - نسبت به پیگیری علایق و گرایش‌های مذهبی خود، انگیزه چندانی نداشتند و در این فضا مجالی برای دنبال کردن مطالبات قلبی خود یافته‌اند. فضای مجازی زمینه‌ای را در اختیار این دسته از افراد قرار می‌دهد که بدون نگرانی و تشویش از پیامدهای احتمالی در جمع خانوادگی یا دوستان، پاسخ پرسش‌های خود را یافته و از ابهام و شبه خارج شوند و بر آگاهی و معرفت دینی خود بیافزایند.

خارج از این مجموعه، فضای مجازی بستری برای گفتگوی ادیان و مذاهب متفاوت در سطوح مختلف است. به همان اندازه که امکان تبلیغ و ترویج مذاهب و آیین‌های جدید در این فضا فراهم شده، بحث‌های نظری و منطقی و کلامی حول مذاهب مختلف میان خبرگان و کارشناسان با گستره و عمق بیشتری امکان‌پذیر شده و حتی میان توده‌ها و عوام نیز با درجاتی پایین‌تری از تخصص و دقت در جریان است. این وضعیت برای دینی مثل اسلام که با هجوم تبلیغات منفی با هدف اسلام‌ستیزی و اسلام‌هراسی در رسانه‌های بزرگ و وابسته مواجه است، ارزشمند و مغتنم است و در صورت برنامه‌ریزی صحیح می‌تواند آثار بیشتر و ماندگارتری نیز به همراه داشته باشد.

نتیجه‌گیری

در عصر اطلاعات و ارتباطات، حضور فضای مجازی در حوزه‌های مختلف حیات انسان، ضرورت‌هایی جدید را پیش روی نهادها، ساختارها و تشکیلات اصلی در هر جامعه قرار داده است.

دین نیز به عنوان یکی از نهادهای دیرپای زندگی بشر از این موقعیت مستثنی نیست و می‌بایست با توجه به شرایط تازه جهان در شکل و ابزار تعامل خود با مخاطبان و جامعه دینداران و دین‌باوران بازنگری و بازآفرینی کند.

دین و مذهب می‌تواند از طریق فضای مجازی خود و جامعه مرتبط با خود را به نمایش گذاشته و معرفی کند و از این طریق راه شناخت و تمایز از غیر را هموار نماید. با استفاده از امکانات فضای مجازی، ارتباطی کمتر سلسله‌مراتبی و متصلب با مخاطب امکان‌پذیر شده و اعضای جامعه مذهبی را قادر ساخته با وا همه و اضطراب کمتری در خصوص ابهامات، شبهات و تردیدهای خود دست به جستجو بزنند و پاسخی را طلب کنند که آرامش را به ذات پرسش‌گر و حقیقت‌جوی آن‌ها بازگرداند.

با این حال استفاده از این مزایا و در امان ماندن از خطرات مستلزم مقدمات و تدابیر اولیه است. اصل مهم ارائه آموزش‌های لازم از طریق نهادهای پشتیبان و کمکی مثل خانواده، رسانه‌ها و نهادهای آموزشی است تا با افزایش مهارت و سواد رسانه‌ای افراد- به ویژه جوانان و نوجوانان- خطا در انتخاب شبکه یا کانال مناسب و نوع برخورد و مواجهه با محتوا و مطالب کانال‌ها و شبکه‌های اجتماعی مجازی به حداقل برسد و آسیب‌های موجود کاهش یابد.

نیازسنجی و مخاطب‌شناسی و نیز توجه بیشتر به سلايق مخاطبان و به طور خاص قشر جوان در تولید محتوا و تهیه مطالب شبکه‌ها و صفحات فضای مجازی، عامل مهم دیگری است که در افزایش رویکرد به این فضا و بالا رفتن تأثیرگذاری آن در انطباق با اهداف تصمیم‌سازان دینی نقش خواهد داشت.

فاصله گرفتن از برخوردهای تدافعی، امنیتی و در پیش گرفتن رویکردی خلاقانه و توأم با آینده نگری و آینده شناسی و ارائه مطالب به روز و جذاب، در جلب بیشتر مخاطب و نشر بیشتر آموزه‌های دینی مؤثر خواهد بود. در نقطه مقابل، اقدامات قهری و پدافندی مانع اثربخشی مثبت فضای مجازی در حوزه دین می‌شود و ظرفیت‌های سودمند آن را کاهش می‌دهد.

نتیجه آن‌که لازم است حرکت در فضای مجازی و استفاده از آن برای اهداف دینی، حرکتی هوشمندانه و متناسب با ضروریات دین، جامعه دینی و مخاطبانی باشد که با علایق و گرایش‌های متفاوت مستعد واکنش‌های منفی و نه چندان عقلانی و منطقی هستند.

در میان تنوع و تکثر آموزه‌ها و تبلیغات مذهبی، در نظر داشتن موارد بالا سبب می‌شود در تعامل دین و دنیای مجازی، حاصل جمع پایداری به نفع دین شکل بگیرد.

فهرست منابع

۱. احمدی، یوسف (۱۳۹۴). دینداری در فضای مجازی. www.virculture94.blogfa.com (۱۳۹۶/۰۴/۱۸).
۲. اسمارت، نینان (۱۳۸۳). تجربه دینی بشر. ترجمه مرتضی گودرزی. تهران: انتشارات سمت.
۳. بل، دیوید (۱۳۸۹). درآمدی بر فرهنگ‌های سایبر. ترجمه مسعود کوثری و حسین حسینی. تهران: انتشارات جامعه‌شناسان.
۴. حسینی، سید حمید (۱۳۹۲). مبانی و راهبردهای آموزش دینی در فضای مجازی. تهران: پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران.
۵. خالدی، سمانه (۱۳۸۹). دین در دنیای مجازی. قم: انتشارات دانشگاه باقرالعلوم ع.
۶. فکوری، محمد علی (۱۳۹۰). دین و جهانی شدن؛ تعامل یا تقابل. سفیر: ویژه‌نامه همایش اسلام، ارزش‌های دینی و جهانی شدن. سال پنجم. شماره ۱۷: ۷۰-۳۹.
۷. مطهری، مرتضی (۱۳۸۱). مجموعه آثار. تهران: انتشارات صدرا.
۸. نویاتاکا، اینو (۱۳۸۲). گشتارهای مذهبی در عصر اطلاعات. ترجمه مریم دشتی. <http://www.bashgsh.net> (۱۳۹۶/۰۴/۵).
۹. هیوم، رابرت (۱۳۷۸). ادیان زنده جهان. ترجمه عبدالرحیم گواهی. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

10. Babaii, Saeedeh and Mostafa Tghavi (2017). **A Reflectin on Shaping the Virtual Space Based on Religious Values**. Journal of Cyberspace Policy Studies. Vol 1 (1).
11. Barzilai-Nahon, Karine and Gad Barzilai (2004). **Cultured Technology: Internet and Religious Fundamentalism**. The Information Society. Vol 21 (1).

12. Freeman, Linton (2006). **The Development of Social Network Analysis**. Vancouver: s.n.
13. Geraci, Robert M (2014). **Virtually Sacred: Mythand Meaning in World of Warcraft and SecondLife**. New York: oxford University Press.
14. Maxwell, Patrick (2002). **Virtual Religion in Context**. Religion. Vol 32: 343-354.